

УДК 159. 927

Олеся Коронецька

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснено теоретичний аналіз понять "особистість" і "самореалізація", піднята проблема детермінізму та представлено ретроспективний аналіз розвитку детермінізму в історії науки, розкрито суть принципу "детермінізму" та розглянуто психологічні детермінанти самореалізації особистості.

Ключові слова: особистість, самореалізація, саморозвиток, детермінізм, детермінанти самореалізації.

Постановка проблеми. Проблема особистості належить до найбільш суперечливих і складних у сучасній психології. З одного боку, поняття особистості пов'язане із зовнішнім соціальним образом, "маскою", яку "одягає" людина у різних життєвих ситуаціях. З іншого – зміст цього поняття значно складніший і глибший, який вказує на певну особливість, своєрідність, неповторність внутрішнього світу людини, що визначає і її поведінку, і спосіб реагування на навколишню дійсність.

Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що, незважаючи на те, що поняття "особистість" є одним із центральних не лише у психології, але й у всіх людинознавчих науках, до цих пір не існує єдиного, спільного для всіх визначення даного поняття і, відповідно, не існує спільного розуміння і тлумачення таких тісно пов'язаних з ним психологічних категорій як "саморозвиток" і "самореалізація" та їх причинна детермінація.

Власне сама проблема самореалізації актуалізувалася завдяки новим тенденціям, спочатку у філософії завдяки виокремленню філософської антропології, як окремої галузі знання, предметом вивчення якої стала людина, зокрема такі її аспекти, як творча активність, призначення або місія людини, а згодом – у психології, коли психологи усвідомили, що неможливо зрозуміти сутність і призначення психіки, не усвідомивши призначення самої людини та всіх питань, що стосуються її розвитку, серед яких чільне місце займає проблема детермінації розвитку та самореалізації особистості.

Мета дослідження – здійснити теоретичний аналіз понять "особистість" і "самореалізація", розкрити сутність принципу "детермінізму" та розглянути психологічні детермінанти самореалізації особистості.

Теоретичний аналіз проблеми. Огляд найбільш поширених варіантів трактування поняття "особистість" у світовій та вітчизняній психології показує, що кожен з них, з одного боку, має серйозне підґрунтя для визнання, а з іншого – жодне із розглянутих визначень не може претендувати на самодостатність і повне відображення сутності особистості.

Свого часу, звертаючись до проблеми особистості Г.С. Костюк зазначав, що особистість є складною цілісною системою, що здатна до високого рівня саморегуляції, самопідтримки, самовідтворення і самовдосконалення. Як цілісна система, особистість одночасно є складовою іншої, значно більшої системи – людського індивіда. Вчений вказував, що об'єктивна соціальна сутність особистості завжди реалізується її суб'єктивними психічними засобами..., системою нейрофізіологічних механізмів, функціонування яких залежить від біохімічних, біофізичних та інших систем організму, які визначають динаміку формування, перебігу та становлення психічної діяльності і психічних властивостей особистості. Вчений підкреслював, що психічний розвиток особистості хоч і керується ззовні, проте здійснюється як процес, що саморозвивається шляхом внутрішньо необхідного руху, "саморуху", проходячи шлях від нижчих до вищих рівнів [7, с. 115].

Підтримуючи ідею цілісності і саморозвитку Г.С. Костюка, С.Д. Максименко зазначає, що особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ [9, с.40].

Доповнюючи думки згаданих вище авторів, Б.С. Братусь переконливо доводить, що особистість є особливим психічним інструментом, знаряддям, що належить і служить людині, як і всі інші психічні інструменти, наприклад мислення, адже мислить не мислення, а людина, так само і живе не особистість, а людина. Відтак сутність особистості і сутність людини відрізняються одна від одної тим, що перша є способом, інструментом, засобом організації для досягнення другого, тому перше отримує сенс і виправдання у другому ... Завдання психолога – навчитися співвідносити особистість з тим, що є набагато глибшим, що є нескінченно більшим, співвідносити визначене з тим, що визначити неможливо, але саме це співвідношення, напруга, різниця потенціалів є найважливішою умовою існування особистості, власне те, що надає цьому існуванню правдивого сенсу, енергії, масштабу [2, с. 7 – 8].

Думку Б.С. Братуся поділяє Т.М. Титаренко, яка тверджує, що особистість виникає як засіб, інструмент для набуття людиною своєї сутності [10, с. 67].

Розглядаючи особистість у руслі аксіологічної психології особистості, З.С. Карпенко розробляє ґрунтовну концепцію становлення особистості як суб'єкта аксіогенезу. Особистість у тлумаченні З.С. Карпенко виступає як трансцендентальний духовний суб'єкт, носій ноуменальних визначень людини, а також її феноменальних, атрибутивних репрезентацій. До перших автор відносить різнотипні структури психічних інтенціональностей (потреби, мотиви, смисли, установки тощо), до других – прояви інтерсуб'єктних взаємодій (моральні позиції, стилі життя, типи характеру та ін). Основним принципом становлення особистості, вважає З.С. Карпенко, є принцип інтегральної суб'єктності, згідно з яким здатність людини до самоактуалізації проявляється у ви-

східній телеологічній перспективі: рівень відносного суб'єкта – індивіда, носія інстинктивної активності; рівень моносуб'єкта – чинника цілеспрямованої предметної діяльності; рівень полісуб'єкта – особистості зі сформованою ціннісною свідомістю і здатністю до морального самовизначення; рівень метасуб'єкта – індивідуальності, яка творчо збагачує наявну соціокультурну практику; рівень абсолютного суб'єкта – втілення універсальних властивостей духовного ества людини. Перетин ціннісних устремлінь особистості з площиною ситуаційних, каузально-діяльнісних зумовлень визначає характерну траєкторію життєвого шляху і духовного поступу кожної людини. [4, с. 11 – 12].

У цьому контексті особистість, як складова інтегрального суб'єкта – людини – реалізує себе у двох напрямках: горизонтальному і вертикальному, які взаємно переплітаються. Горизонтальний, зовнішній бік життєздійснення, згідно з З.С. Карпенко, репрезентує реалізацію індивідуальних можливостей особистості у її життєвому просторі, тоді як вертикальний, внутрішній бік – уособлює духовний розвиток особистості. Водночас, наголошує З.С. Карпенко, існують певні когерентні узгодження між рівнем самореалізації і досягнутим рівнем аксіогенезу особистості [4, с. 454].

З аксіопсихологічного погляду особистість як духовний суб'єкт (повноважний Автор своїх життєвих актів) різного змістового і технологічного оснащення вільно (спонтанно й інтуїтивно) самовизначається в багатющому полісемантичному просторі людської екзистенції [4, с. 458].

Таке бачення особистості дає змогу по-новому осмислити і зрозуміти не лише її суть і призначення, але й усвідомити її унікальність, цілісність, складність, багатогранність, багаторівневність, а відтак і представити її у численних взаємозв'язках, що розкривають можливості її розвитку і самореалізації.

Що стосується самої проблеми самореалізації, то в якості предмета наукового дослідження вона виокремилася лише у середині ХХ ст. Першими до цієї проблеми звернулися представники американської гуманістичної психології. Інтерес до людини, який виник на той час у західному суспільстві, пояснювався культом особистісної свободи й особистісного успіху, що був характерним для всього повоєнного Заходу. Д.О. Леонтьєв, аналізуючи дану ситуацію, зазначає, що самореалізація для більшості людей в середині ХХ ст. у країнах Європи і Америки стає свого роду культурним стереотипом, певною настановою, керівництвом до дії, і хоча продуктивної самореалізації досягали далеко не всі, не прагнути самореалізації на Заході вважалося виявом поганого тону [8, с. 157].

Користуючись різними термінами (А. Анг'ял – саморозвиток, Р. Вайт – мотивація ефективністю, К. Гольдштейн і А. Маслоу – самоактуалізація, К. Роджерс – тенденція до актуалізації, Г. Олпорт, К. Хорні – самореалізація, Е. Фромм – досягнення продуктивності та ін.), вони одностайно погоджувалися з думкою, що потреба у розвитку і самореалі-

зації є вродженою, що кожна людина прагне реалізувати свій потенціал. У пошуках засобів для саморозвитку і самореалізації особа спрямує свої зусилля і у свій спосіб рухається до її досягнення, мобілізуючи себе до самоорганізації та самодисципліни, самоосвіти і самовиховання.

Саме тому термін "самореалізація" (self-realization) часто вживається як синонім до термінів "реалізація своїх можливостей" (realization of one's own potential possibilities), "самоактуалізація" (self-actualization), "самоздійснення" (self-fulfilment), "саморозвиток" (self-development) та ін.

У вітчизняній психології ідеї самореалізації першими почали розробляти персонологи при розгляді питань рушійних сил та чинників розвитку мотиваційної та ціннісно-сміслової сфер особистості, проблем активності та життєтворчості, самосвідомості та ін. У цьому контексті біля витоків проблеми самореалізації стоять дослідники психології особистості Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, Б.Ф. Ломов, С.Л. Рубінштейн, П.Р. Чамата та ін.

На сучасному етапі у різних аспектах її досліджують К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, О.Г. Асмолов, Г.О. Балл, Б.С. Брагусь, М.Й. Боришевський, З.С. Карпенко, Д.О. Леонтьєв, С.Д. Максименко, М.В. Сохань, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелева та ін.

Дослідження у сфері професійної самореалізації сьогодні здійснюються у руслі психології праці (Є.О. Клімов, Т.В. Кудрявцев, Л.К. Маркова та ін.), у контексті проблеми професійного самовизначення та професійної орієнтації (Д.Н. Завалішина, Е.Ф. Зеєр, Л.М. Мігіна, Л.Е. Орбан-Лембрик, Н.С. Пряжніков), труднощів самореалізації особистості у професійній сфері (Л.О. Коростильова, Л.М. Мігіна, Е.Е. Симанюк та ін), професійної ідентичності (М.В. Заковоротна, В.Л. Зливков, Є.П. Єрмолаєва, Л.Б. Шнейдер та ін.).

Однак, незважаючи на таку кількість напрацювань, сьогодні не існує чіткого уявлення щодо сутності феномену "самореалізація", як не існує і єдиної парадигми самореалізації особистості. Як зазначає Л.І. Коростильова, самореалізація розглядається і як ціль, і засіб, і явище, і процес, і стан, і результат та підсумок [6, с. 52].

Є.В. Галажинський вважає самореалізацію формою прояву самоорганізації людини, що є тим інтегруючим фактором, з яким пов'язано розв'язання проблем життєвого самовизначення, вибору життєвого середовища, найбільш адекватного для здійснення і формування життєвих стратегій [3, с. 151].

І.П. Смирнов вважає вирішальним фактором самореалізації не природні задатки самі по собі, а сформовані під впливом зовнішнього середовища особистісні якості [12, с. 88].

О.В. Селєзньова, наголошуючи на значущості спілкування, взаємодії, вказує, що людина може самореалізуватися тільки завдяки зустрічі з іншим [13, с. 49 – 54].

Л.І. Катаєва наголошує, що основною умовою самореалізації є розвинена самосвідомість і рефлексія, здатність пізнавати себе і навколи-

пний світ, реальні і потенційні здібності, інтереси, цінності, перспективи професійного і особистісного росту [5, с. 57].

Нам особливо імпонує визначення Л.І. Коростильової, яка зазначає, що самореалізація – це здійснення можливостей розвитку Я власними зусиллями людини в умовах співдіяльності, співтворчості з іншими людьми, соціумом та зі світом в цілому. Загалом, самореалізація це – реалізація внутрішнього потенціалу у зовнішній діяльності.

Проналізувавши погляди найбільш відомих дослідників, вважаємо, що самореалізація – процес, що триває протягом усього життя, має свої пікові моменти і моменти спаду. Розглядати проблему самореалізації необхідно у контексті досліджень ціннісно-сислової та потребо-мотиваційної сфер розвитку особистості. Без сумніву, потенційно прагнення до самореалізації має кожна людина, але не кожному вдається її досягнути.

У цьому контексті підтримуємо думку К.О. Абульханової-Славської, яка стверджує, що самореалізація можлива лише тоді, коли особистість має чітке уявлення про свої здібності, коли у неї сформований образ свого Я і здатність будувати свої взаємини зі світом, тобто коли у неї сформована особистісна готовність до забезпечення усіх зовнішніх умов самореалізації. Якщо така готовність не сформована, то у такому випадку буде мати місце не процес самореалізації, а процес самовираження, який у зрілому віці сприймається не інакше, як дорослий інфантилізм. Самореалізація, наголошує К.О. Абульханова-Славська, неможлива без самовдосконалення. Її можна розглядати як вищу стадію розвитку особистості, результат особистісного розвитку і росту [1, с. 53].

Водночас цілком зрозуміло, що для того, щоб пояснити явище, необхідно розкрити ту систему детермінації, наслідком якої воно є. Складність проблеми самореалізації якраз і полягає в тому, що до цих пір залишається не зрозумілою детермінація як "саморозвитку", так і "самореалізації", тому труднощі її розв'язання мають місце на усіх рівнях аналізу: методологічному, теоретичному і власне методичному [3, с. 6].

З методологічної точки зору, труднощі стосуються трактування самого феномену самореалізації, а, звідси, і з'ясування питання щодо його детермінантів, а саме, чи вважати самореалізацію вродженою властивістю, напередвизначеною здатністю людини, як наполягають гуманісти, чи визнати її процесуальну детермінацію, як вважають Е.В. Галажинський, Л.Ф. Коростильова, Д.О. Леонтьєв та ін.

Без сумніву, проблема детермінізму є однією з ключових і найбільш складних і парадоксальних, оскільки вона безпосередньо стосується проблеми свободи волі людини, коли визнання за людиною можливості вільно і свідомо діяти досить часто сприймається дослідниками як заперечення детермінізму загалом. Це пов'язано з тим, що традиційно детермінізм визначався як вчення про всезагальну причинну матеріальну обумовленість природних, суспільних і психічних явищ. Дана ін-

терпретація детермінізму зводилася лише до каузальної детермінації, причому лише в матеріалістичному розумінні, тим самим можливість існування непричинних детермінант не бралася до уваги взагалі.

З цього приводу Г.С. Костюк, висунувши ідею "саморуху", зазначав, що розглядаючи діалектику зовнішнього і внутрішнього у розвитку особистості, слід при цьому долати механістичне розуміння детермінізму та спонтанності, оскільки джерелом саморуху особистості є внутрішні суперечності, які виникають у її житті [7, с. 115].

Психологи А.В. Петровський та М.Г. Ярошевський, вважаючи детермінізм одним з головних пояснювальних принципів наукового пізнання, визначають його як закономірну і необхідну залежність психічних явищ від факторів, що їх породжують [11, с. 97].

Учені не ототожнюють детермінізм з причинністю, а, навпаки, наголошують, що подібне трактування детермінізму не охоплює всієї багатогранності детермінаційних відношень. Детермінізм включає причинність, проте між ними є суттєва відмінність. Причинність А.В. Петровський та М.Г. Ярошевський визначають як сукупність обставин, що передують у часі наслідку і викликають його, і вважають причинність лише як однією з форм детермінізму [11, с. 97].

Розглядаючи проблему детермінізму в онтогенетичному вимірі, вони демонструють, як чітко простежується зміна парадигмальних підходів у поясненні психічних явищ на різних етапах історичного розвитку науки і виокремлюють кілька етапів розвитку детермінізму: домеханічний детермінізм, який сформувався в епоху античності, механічний, який виник в епоху Нового часу і домінував до середини XIX століття, біологічний, що виник під впливом теорії еволюції Ч. Дарвіна та психічний детермінізм В. Вундта, завдяки якому психологія сформувалася як самостійна галузь наукового знання.

В основі механічного детермінізму лежить атомістична концепція Демокріта, яка (на відміну від концепції Епікура) заперечувала випадковість, приймаючи її просто за непізнану необхідність. Даний вид детермінізму розвивали Ф. Бекон, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Р. Декарт, Ж. Ламетрі, П. Гольбах і інші філософи Нового часу. Спираючись на праці своїх попередників і на основні ідеї природознавства І. Ньютона і К.Ліннея, французький астроном і математик П. Лаплас у роботі "Досвід філософії теорії імовірностей" (1814 р.) доповнив принцип детермінізму, а саме довів, що знання початкових причин однозначно дозволяє вивести наслідкові зв'язки.

У контексті найновіших ідей намагається розв'язати проблему особистості та основних детермінант її розвитку З.С. Карпенко.

У дусі холістичного підходу та посиляючись на К. Уїлбера, дослідниця зазначає, що на сучасному етапі розвитку психології саме цілісність світу повинна стати вихідним орієнтиром дослідника, що саме категорія цілісності, яка проявляється у психологічному, біологічному і соціальному ракурсах, зможе прийти на зміну традиційним філософським протиставленням матеріального й ідеального, об'єктивного й

суб'єктивного, синтезувавши їх у своєму змісті і, таким чином, інтегрувавши в собі всі прояви феноменального в психіці людини. Таким чином, зазначає З.С. Карпенко, *людська особистість* постає центральною фігурою методології науки епохи пост-постмодернізму.

Грунтовно розглянувши розвиток принципу детермінізму, З.С. Карпенко робить спробу обґрунтувати зв'язок історичних типів раціональності з різновидами детермінізму. Простеживши за змінами та появою різноманітних модифікацій принципу детермінізму у зв'язку з історичними змінами типів раціональності і залежними від них домінуючими парадигмами трактування психічних явищ, а також видами причинності, що лежать в основі принципу детермінізму, З.С. Карпенко виокремила п'ять основних історичних типів детермінізму: 1) докласична (міфологічна) раціональність – допарадигмальний стан розвитку психології – методологічний нігілізм – символічний детермінізм; 2) класична раціональність – поява перших психологічних парадигм дуалістичного змісту – методологічний ригоризм (монізм) – каузальний (причинно-наслідковий лінійний, механічний) детермінізм; 3) некласична раціональність – мультипарадигмальність – спроба методологічної тріангуляції, плюралізм – взаємний імовірнісний детермінізм, 4) постнекласична раціональність – парадигмальна анархія – методологічний ліберелізм – недетермінізм (нелінійний, системний, круговий, мережевий); 5) універсальна (постнекласична) раціональність – інтегративна парадигмальність – методологічний холізм – акаузальний, телеологічний синхронічний холаргічний детермінізм [4, с. 418 – 419].

При цьому З.С. Карпенко наголошує, що зазначена послідовність не означає абсолютного домінування тієї чи іншої епістемологічної моделі у відповідний історичний період розвитку науки. Так, наприклад, одна із сучасних і найвідоміших моделей – ієрархічна модель мотивації А. Маслоу, на думку З.С. Карпенко, не може вважатися холістичною, а лише каузальною, причинно-наслідковою, бо створена за зразком "драбини", де поява чи не поява вищого рівня мотивації залежить від задоволення / незадоволення потреб попереднього нижчого рівня і, тому дана модель відноситься до класичного типу раціональності. Водночас, модель психіки З. Фрейда, хоча була створена значно раніше, відноситься до складнішого організованого, сучасного, оскільки створена за зразком картографічного моделювання особистісного простору. Її З.С. Карпенко відносить до некласичного зразка, який характеризується мультипарадигмальністю, плюралістичною лояльністю, визнанням взаємного впливу складових частин картографії.

Розглядаючи питання детермінації самореалізації особистості у руслі системного підходу, Е.В. Галажинський вказує, що її розв'язання локалізується у площині так званого "методологічного трикутника", який передбачає три варіанти вирішення проблеми, що відомі ще з часів античності: джерело розвитку має надприродне походження, джерело розвитку знаходиться поза природою, у даному випадку рушієм змін

стає воля і свідомість людини або ж – джерело змін знаходиться в самій природі, яка є причиною самої себе.

Учений зазначає, що причини будь яких змін пов'язуються або з вищими силами (християнська психологія), або ж вони знаходяться в самій людині (гуманістична психологія) чи, навпаки, локалізуються у зовнішньому суспільному або матеріальному середовищі (матеріалістична природничо-наукова психологія) [3, с. 76]. Учений водночас наголошує, що саме поляризація методологічних установок науковців та їх недовіра до "індетерміністської" гуманістичної психології, з одного боку, і відмова від усіляких "ізмів", в тому числі і детермінізму, з іншого, однаково стоять на заваді її розв'язання. Адже загальновідомо, що детермінізм традиційно асоціювався з "панкаузалізмом", з природничо-науковою парадигмою, матеріалізмом тощо, тоді як індетермінізм традиційно пов'язували з метафізичними, ідеалістичними, антинауковими уявленнями, які завжди займали антагоністичну позицію у відношення одна до одної.

Розглядаючи людину як відкриту, здатну до самоорганізації психологічну систему, Е.В. Галажинський вважає, що самореалізація забезпечується системною детермінацією, яка передбачає вплив на неї не лише причинних, але й не причинних детермінантів, до яких відносяться особистісні особливості психіки людини, (наприклад, ригідність-флексибільність), сенси і цінності, вплив яких значною мірою залежить від їх актуалізації в даний момент часу і визначає рівень самореалізації: репродуктивно-адаптивний або продуктивно-нададаптивний.

Л.О. Коростильова, виокремлюючи два види факторів самореалізації: особистісні, або ті що залежать від людини (ціннісні орієнтації, готовність до самоформування, гнучкість мислення, воля та ін.) і ситуативні, що не залежать від людини (соціальна ситуація, рівень життя, матеріальна забезпеченість, екологічне середовище, вплив засобів масової інформації), зазначають, що на самореалізацію сильний вплив можуть мати й мотиваційно-сміслові фактори, що стають актуальними в певній конкретній ситуації [6, с. 84].

Розуміння людини як відкритої системи передбачає реалізацію такої методології, яка подолала б суперечність щодо трактування самореалізації. Зокрема ідеться про два тлумачення самореалізації: самореалізацію як притаманну людині вроджену властивість і самореалізацію як процес, що відбувається "тут і тепер". Усунути дану суперечність допоможе вихід на методологію холістичної або системної детермінації самореалізації, яка дозволить розглянути обидва аспекти самореалізації – як позаситуативну вроджену властивість, так і ситуативну її обумовленість.

1. Балл Г.О. Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять / Г.О. Балл // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 25 – 53.
2. Братусь Б.С. К проблеме человека в психологии / Б.С. Братусь // Вопросы психологии. – 1997. – № 5. – С. 3 – 19.

3. *Галажинский Э.В.* Системная детерминация самореализации личности / Э.В. Галажинский. – Томск, 2002. – 320 с.
4. *Карпенко З.С.* Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
5. *Коростылева Л.А.* Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере / Л.А. Коростылева. – СПб. : Изд. "Речь", 2005. – 222 с.
6. *Коропецька О.М.* Постановка проблеми самореалізації у філософській ретроспективі / О.М.Коропецька // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Плай, 2009. – Вип. 14. – Ч.ІІ. – С. 114 – 122.
7. *Костюк Г.С.* Избранные психологические труды / Г.С. Костюк. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
8. *Леонтьев Д.А.* Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Д.А.Леонтьев. – М.: Смысл, 1997. – 332 с.
9. *Максименко С.Д.* Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К.: Видавництво ТОВ "КММ", 2006. – 240 с.
10. *Психологія особистості: Словник-довідник* / за ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К. : Руга, 2001. – 320 с.

In the article the theoretical analysis of concepts "personality" and "self-realization" is presented, the problem of determinism is raised and the retrospective analysis of the development of determinism in the history of science is given, the essence of the principle of determinism and the psychological determinants of self-realization of personality are considered.

Key words: personality, self-realization, self-development, determinism, self-realization determinants.